

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ἡ διαίρεση τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰνδουισμοῦ

ΣΥΝΗΘΩΣ ἡ διαίρεση τῆς ἱστορίας τῶν παραδόσεων ποὺ περιλαμβάνει ὁ ὅρος «Ἰνδουισμός» σὲ περιόδους ἀκολουθεῖ μιὰ μικτὴ πρακτικὴ, ἡ ὁποία συνίσταται στὴν ὀροθέτηση τέτοιων περιόδων μὲ βάση διαφορετικά, γιὰ καθεμιὰ, στοιχεῖα. Τέτοια στοιχεῖα μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ ὁ ἐκάστοτε συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἐξελίξεων ποὺ ἔγιναν σὲ ἓνα χρονικὸ διάστημα ἢ αὐτὸ ποὺ, ἀνάμεσα στὰ πολλὰ διαφορετικὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ποὺ συνυπάρχουν, κρίνει ὡς τὸ κυρίαρχο στὸ ἴδιο διάστημα. Ἀπὸ τέτοιου εἶδους ἐπιλογὲς προκύπτουν ὀροθετήσεις, καὶ βέβαια ὀνομασίες περιόδων, ὅπως π.χ. «The Formative Period» (2500-800 B.C.E.) ἢ «The Speculative Period» (800-400 B.C.E.).¹ Ἄλλο στοιχεῖο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ὄνομα μιᾶς γραμματείας, δηλαδὴ ἐνὸς συνόλου κειμένων ποὺ ἀποτελοῦν εἴτε μιὰ συλλογὴ (ὅπως οἱ Βέδες) εἴτε ἀνήκουν σὲ ἓνα φιλολογικὸ εἶδος (ὅπως οἱ Πουράνα) καὶ ποὺ περιέχουν τὶς πληροφορίες γιὰ τὶς ἐξελίξεις ποὺ ἀφοροῦν τῇ θρησκείᾳ σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ. Τότε προκύπτουν ὀροθετήσεις ὅπως «βεδικὴ περίοδος», «περίοδος τῶν ἐπῶν», «περίοδος τῶν Πουράνα». Μπορεῖ νὰ εἶναι εὐρύτερες μεταβολές, ὅπως ἡ διαμόρφωση τοῦ λε-

1. David R. Kinsley, *Hinduism – A Cultural Perspective* (2nd ed.), New Jersey: Prentice Hall 1993, σ. vii.

γόμενου «κλασικοῦ Ἰνδουισμού» (ὅποτε προκύπτει μιὰ περίοδος πού ὀνομάζεται «κλασικός Ἰνδουισμός»). Μπορεῖ, τέλος, νά εἶναι ἀκόμη ὀνομασίες περιόδων τῆς γενικότερης ἱστορίας τῆς Ἰνδίας, ὅπως «μεσαιωνική» ἢ «σύγχρονη περίοδος».

Συχνά συμβαίνει νά ἐπιλέγεται γιά τήν ἴδια ἐποχὴ κάποιο ἄλλο ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα, ἀνάλογα μὲ τὸ τί κάθε ἐρευνητὴς θέλει νά τονίσει, π.χ. ἡ ἐποχὴ πού στήν ἱστορία τοῦ Ἰνδουισμού συμπίπτει μὲ ἐκείνη πού στήν ἱστορία τῆς Ἰνδίας ὀνομάζεται «δυναστεία τῶν Γκούπτα» (320 μ.Χ. - 500 μ.Χ.) νά ὀνομάζεται, μὲ βάση τὴν κύρια γραμματεία της, «ἐποχὴ τῶν Πουράνα» ἢ, μὲ βάση τὸ γεγονός ὅτι τότε διαμορφώθηκε, τουλάχιστο σ' ἓναν μεγάλο βαθμό, ἡ κλασικὴ μορφή τοῦ Ἰνδουισμού, «κλασικός Ἰνδουισμός». Ὅπως εἴπαμε στήν ἀρχὴ τῆς παραγράφου, στίς διαιρέσεις τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰνδουισμού ἀκολουθεῖται μιὰ μικτὴ πρακτικὴ, δηλαδή ὁ συγγραφέας μπορεῖ νά ὀροθετήσῃ μιὰ περίοδο μὲ βάση κάτι πού θεωρεῖ ὡς γενικὸ χαρακτηριστικὸ ἢ κυρίαρχο φαινόμενο, μιὰ ἄλλη μὲ βάση τὴ γραμματεία καὶ μιὰ τρίτη μὲ βάση τὴν ἱστορία τῆς Ἰνδίας. Αὐτὴ τὴν πρακτικὴ ἀκολουθήσαμε κι ἐμεῖς σ' αὐτὸ τὸ ἔργο.

Ἐπειδὴ, ὅπως συχνά συμβαίνει στίς παραδόσεις πού ἀποτελοῦν τὸν Ἰνδουισμό, ἐξελιζοις πού ἀρχίζουν σὲ μιὰ περίοδο μπορεῖ νά συνεχίζουν στήν ἐπόμενη καὶ νά φτάνουν τὸ ἀπόγειό τους στὴ μεθεπόμενη (ὅπως π.χ. ὁ θεῖσμός, μὲ ἀντικείμενο τὸν Σίβα καὶ τὸν Βισνού, ἢ ἡ θρησκευτικὴ τύπου μπάκτι, πού ἀρχίζουν τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπῶν, ἐπικρατοῦν εὐρύτερα τὴν ἐποχὴ τῶν Πουράνα καὶ κορυφώνονται στὴ διάρκεια τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου), ἡ διαίρεση κόβει τὴν ἐξέλιξη τῶν φαινομένων σὲ τμήματα. Ἐφόσον αὐτὸ δημιουργεῖ πρόβλημα, λύνεται συχνά μὲ τὴ συμπαρατάξῃ δύο περιόδων σὲ μία εὐρύτερη [π.χ., «The Epic and Classical Periods (400 B.C.E. - 600 C.E.)»,² ἢ «Classical and Medieval Hinduism»].³ Τὸ ἴδιο μπορεῖ νά γίνῃ χωρὶς νά ἀναφέρονται στήν ὀνομασία τοῦ διαστήματος οἱ ἐπιμέρους περίοδοι, ὅπως π.χ. στήν περίπτωσή πού ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι κάποιο στοιχεῖο χαρακτηρίζει περισσότερες ἀπὸ μιὰ περιόδους στὴ σειρά, ὅποτε τίς ἐνώνει ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ στοι-

2. David R. Kinsley, ὁ.π., σ. vii.

3. Cybelle Shattuck, *Hinduism*, London: Routledge, σ. 3.

χείου, όπως κάνει π.χ. ή Cybelle Shattuck πού, στη διάρθρωση του βιβλίου της, τοποθετεί το διάστημα από την εποχή του πολιτισμού της κοιλάδας του Ίνδοῦ ποταμοῦ μέχρι την έναρξη τῆς ἐποχῆς τῶν ἐπῶν ὑπὸ τὸν τίτλο «Philosophical Foundations».⁴

Ὅμως, ἐπειδὴ θρησκευτικὰ φαινόμενα πού ἡ έναρξή τους παρατηρεῖται, π.χ., στὴ βεδικὴ ἐποχὴ ἐξελίσσονται στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων συνεχῶς, ἀκόμη καὶ οἱ εὐρεῖες διαιρέσεις πού προκύπτουν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο κόβουν αὐτὸ πού στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ μιὰ συνέχεια σὲ χρονικὰ τμήματα. Προκειμένου ν' ἀποφευχθεῖ κάτι τέτοιο, μπορεῖ νὰ γραφεῖ μιὰ ἱστορία τοῦ Ἰνδουισμοῦ ἀποτελούμενη ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους ἱστορίες τῶν παραδόσεων πού ὁ συγγραφέας ἐπιλέγει ὡς τὶς κυριότερες μέσα στὸ σύνολο τοῦ Ἰνδουισμοῦ, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν βαϊσναβικῶν παραδόσεων χωριστά, τῶν σάιβικῶν χωριστά, τῶν ταντρικῶν τὸ ἴδιο κ.ο.κ. Αὐτὴ ἡ προσέγγιση παρατηρεῖται καὶ σὲ θεματικὲς περιγραφές τοῦ Ἰνδουισμοῦ, δηλαδὴ σὲ περιγραφές πού γίνονται μὲ βάση ὅ,τι ὁ συγγραφέας πού τὴν υἱοθετεῖ θεωρεῖ ὡς τὰ κυριότερα θέματα πού χαρακτηρίζουν τὸ σύνολο τῶν Ἰνδουιστικῶν παραδόσεων.⁵ Ὅμως, ἐνῶ ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι δὲν χρειάζεται νὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς τὴ συνέχεια στὴν ἐξέλιξη μιᾶς παράδοσης στὴν ἐπόμενη περίοδο, ὅστερ εἰ κατὰ τὸ ὅτι τὰ φαινόμενα δὲν παρουσιάζονται ὅπως συμβαίνει στὴν πραγματικότητα, δηλαδὴ ὡς συνυπάρχοντα, σὲ ἓνα διάστημα, καὶ συνεξελισσόμενα. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, καὶ παρὰ τὸ μειονέκτημα πού ἀναφέραμε, στὸ παρὸν ἔργο ἐπιλέξαμε τὴν κατὰ περιόδους, καὶ συνεπῶς κατὰ τμήματα, περιγραφή τῆς ἐξέλιξης τῶν Ἰνδουιστικῶν παραδόσεων.

Τὸ κυριότερο ζήτημα πού ἀντιμετωπίζει μιὰ ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ στὸν Ἰνδουισμό εἶναι ὁ ὀρισμὸς τῶν χρονικῶν ὀρίων τῶν περιόδων πού προκύπτουν μὲ βάση στοιχεῖα ὅπως τὰ παραπάνω. Ἀφορᾷ

4. Στὸ ἴδιο, σ. 3. Ἡ ἴδια, στὸν πίνακα «Chronology of Hinduism», διαιρεῖ αὐτὸ τὸ διάστημα σὲ «Prehistory and Hindus Valley Civilization» καὶ σὲ «The Vedic Period». Στὸ ἴδιο, σ. 8.

5. Ὅπως εἶναι τὸ Julius Lipner, *Hindus – Their Religious Beliefs and Practices* (2nd ed.), Routledge 2010. Klaus K. Klostermaier, *A Survey of Hinduism* (3rd ed.), Albany: State University of New York Press 2007, κ.ά.

κυρίως τὰ ὅρια στοῦ διάστημα τῶν ὁποίων συντάχθηκαν τὰ κείμενα ποὺ δίνουν τὸ ὄνομά τους σὲ μιὰ περίοδο. Αὐτὸ συμβαίνει διότι τὰ κείμενα ποὺ ἔχουν γραφεῖ στὴν Ἰνδία πρὶν ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ δὲν φέρουν χρονολογία. Ἐπίσης, ἡ ιστοριογραφία δὲν ὑπάρχει στὴν ἀρχαία (πρὶν τὴν 1η χιλιετία μ.Χ.) Ἰνδικὴ γραμματεία. Ἔτσι, δὲν ἔχομε στὴ διάθεσή μας ἱστορικὰ ἔργα ποὺ νὰ χρησιμεύουν ὡς πλῆθυσιο γενικῆς ἀναφορᾶς. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπόμενη περίοδο ἡ συγγραφή ἱστορίας εἶναι «ἐνσωματωμένη εἴτε σὲ μύθους, εἴτε σὲ βιογραφίες ἀνθρώπων ποὺ κατεῖχαν κάποια αὐθεντία..., στίς γενεαλογίες οἰκογενειῶν..., καὶ σὲ ἱστορίες τοπικῶν ἡγεμονικῶν οἰκογενειῶν».⁶

Αὐτὴ ἡ ἰδιοτυπία ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἀφενὸς μὲν νὰ ὑπάρχουν διάφορες θεωρίες γιὰ τὸ πότε ἔγινε ἡ σύνταξη τῆς παρούσας μορφῆς ἐνὸς ἔργου, ἀφετέρου δὲ οἱ προτεινόμενες χρονολογίες νὰ ἀπέχουν μεταξύ τους ἀκόμα καὶ αἰῶνες. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὰ ἔργα τῆς βεδικῆς γραμματείας, τὶς Οὐπανισάδες, τὶς Μπράχμανα κ.λπ., ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ νταρμικὴ γραμματεία, τὰ Ἔπη, τὴ Μπαγκαβάτ Γκίτα καθὼς καὶ γιὰ τὶς Πουράνα. Ἐφόσον ἡ περιγραφή τῆς ἐμφάνισης, ἐξέλιξης κ.λπ. τῶν στοιχείων τοῦ Ἰνδουισμοῦ ποὺ πρέπει νὰ περιγράψει μιὰ ἱστορία ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων στὰ ὁποῖα αὐτὰ ἐμφανίζονται, εἶναι προφανὲς πόσο δύσκολο εἶναι νὰ μποῦν τὰ ἴδια σὲ μιὰ χρονικὴ ἀκολουθία. Βέβαια, γίνονται συνεχῶς προσπάθειες νὰ ξεπεραστεῖ τὸ πρόβλημα μὲ βάση εἴτε ἐξωτερικὲς μαρτυρίες, ποὺ παρέχει ἡ ἀρχαιολογία, εἴτε ἐσωτερικὲς, ὅπως π.χ. «ἂν ἓνα κείμενο ἀναφέρεται ἀπὸ ἓνα ἄλλο,

6. Gavin Flood, *An Introduction to Hinduism*, Cambridge: Cambridge University Press 1996, σ. 21. Ἐπειδὴ στοῦ πλαίσιο τοῦ ἀντι-οριενταλισμοῦ ἡ τῆς μετα-αποικιοκρατικῆς θεωρίας ἔχει ἐπικρατήσει νὰ διώκεται κάθε ἐτυμολογία ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀρνητικὴ γιὰ τὸν Ἰνδικὸ πολιτισμό, ὅπως ὅτι κάτι ποὺ ὑπῆρξε στὸν δυτικὸ δὲν ὑπῆρξε ἐκεῖ, ἔστω κι ἂν αὐτὸ δὲν λέγεται μὲ «ὀριενταλιστικὴ», δηλαδὴ μειωτικὴ, πρόθεση, ἢ μὲ ἀπαίτηση κάθε πολιτισμοῦ νὰ ἔχει ὅ,τι ἔχει ἓνας ἄλλος, ἀλλὰ ἀπλῶς ἐπειδὴ ἔτσι ἔχει συμβεῖ ἱστορικά, ἢ ἐπισήμανση τῆς ἑλλειψῆς ἱστοριογραφίας ἔχει γίνῃ ἓνα ἀπὸ τὰ «εὐαίσθητα» σημεία. Ἄλλοι τονίζουν τὴν ὑπαρξὴ τῶν «forms of historical consciousness» στὴν Ἰνδία. Βλ., π.χ., Sheldon Pollock, «Is There an Indian Intellectual History? Introduction to "Theory and Method in Indian Intellectual History"», *Journal of Indian Philosophy* 36 (2008), σ. 535.

τὸ προηγούμενο πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερο».⁷ Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ γίνε-
 ναι καὶ μὲ διάφορες ἔννοιες τῶν ὁποίων ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ ἐξέλιξη
 μπορεῖ νὰ μπεῖ σὲ κάποια σειρὰ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. "Ομως εἶναι
 φανερό ὅτι, ἂν ἡ χρονολόγηση τοῦ ἐπόμενου εἶναι ἀβέβαιη, μικρὸ
 ὄφελος μπορεῖ νὰ προκύψει ἀπὸ μιὰ τέτοια παρατήρηση. Μ' αὐτὸν
 τὸν τρόπο μιὰ ἀκολουθία μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ, ἀλλὰ αὕτη παραμέ-
 νει αἰωρούμενη μέσα στὴ γενικότερη ἀβεβαιότητα. Πρέπει ὥστόσο
 νὰ γίνεῖ ἡ διασαφήνιση ὅτι τὸ πρόβλημα συνίσταται στὴν ἔλλειψη
 ἀκρίβειας, στὸ ὅτι «μιὰ ἀκριβὴς χρονολόγηση εἶναι ἀδύνατη».⁸ Μὲ
 ἕναν γενικὸ τρόπο, δηλαδὴ μὲ τὰ ὅρια τῶν νέων ἐξελίξεων σὲ με-
 γάλυτερο ἢ (κατὰ περίπτωσιν) σὲ μικρότερο βαθμὸ ρευστά, τὰ πράγ-
 ματα μποροῦν νὰ μποῦν σὲ μιὰ σειρὰ. Ἐτσι, τὰ ὅρια τῶν περιόδων
 (ὅπως ἐξάλλου καὶ τὶς χρονολογήσεις τῶν κειμένων κ.λπ.) τὰ ἀπο-
 φασίζει κάθε ἐρευνητὴς κατὰ προσέγγιση καὶ μὲ βάση ἐπιλογὲς ποὺ
 κάνει μὲ διάφορα κριτήρια. Γι' αὐτὸ καὶ σὲ ὅλες τὶς ἱστορίες τοῦ Ἰν-
 δουισμοῦ οἱ χρονολογήσεις τῶν περιόδων παρουσιάζουν μεγάλη ποι-
 κιλία. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος παρουσίασης τῆς
 ἱστορίας του ἀπὸ αὐτόν.

Ἡ διαίρεση τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰνδουισμοῦ ποὺ ἐπιλέξαμε γι' αὐ-
 τὸ τὸ ἔργο, μαζὶ μὲ ἕνα διάγραμμα τῆς ἐξέλιξης τῶν θρησκευτικῶν
 στοιχείων ποὺ αὕτη περιλαμβάνει, εἶναι ἡ ἐξῆς:

1. Ὁ πολιτισμὸς τῆς κοιλάδας τοῦ Ἰνδοῦ (περ. 2500 - περ. 1500 π.Χ.).
 Μ' ὅλο ποὺ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνακάλυψη αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, στὶς
 ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ἔχουν μεσολαβήσει δεκαετίες ἀνασκαφῶν, ἀκό-
 μη παρουσιάζει αἰνίγματα, κυρίως διότι ἡ γραφή του δὲν ἔχει ἀπο-
 κωδικοποιηθεῖ μὲ βεβαιότητα. Ἡ ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζουν ὀρι-
 σμένα στοιχεῖα τοῦ Ἰνδουισμοῦ μὲ κάποια ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐ-
 ρήματα γέννησε τὴν πρόταση, ἡ ὁποία ἐπιβιώνει, ὅτι τὰ μὲν ἴσως
 ἔχουν τὶς ρίζες τους στὶς πραγματικότητες ποὺ ἀντιπροσωπεύουν
 τὰ δέ. Γύρω στὸ 1500 π.Χ. τοποθετεῖται, ἀπὸ ὅσους τὴν ὑποστηρί-
 ζουν, ἡ σταδιακὴ εἴσοδος τῶν Ἰνδοαρίων στὴν ὑπόγειο.

7. Στὸ ἴδιο, σ. 20.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 20.

2. Ἡ βεδικὴ θρησκεία (περ. 1500 π.Χ. - 400 π.Χ.). Διαιρεῖται σὲ δύο περιόδους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τῇ δευτέρῃ ἐγκαινιάζονται οἱ Οὐπανισάδες (περ. 800 π.Χ.). Στὴν πρώτη περίοδο ἀναπτύσσεται ἕνας πολυθεϊσμός μὲ ἐνοθεϊστικὲς καὶ μονιστικὲς τάσεις, ποὺ ἔχει ὡς κέντρο τὴ θυσία, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ παραμένουν καὶ ἀργότερα στὸν Ἰνδουισμό, ὅπως ἡ ἔννοια τῆς παγκόσμιας τάξης, οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὰ διάφορα μέρη τοῦ σύμπαντος κ.λπ. Ὁ κυριότερος σκοπὸς ποὺ ὑπηρετεῖ ἡ θρησκευτικὴ δραστηριότητα εἶναι ἡ ἀθανασία στὸν κόσμον τῶν προγόνων. Στὴ δευτέρῃ περίοδο τὰ μονιστικὰ στοιχεῖα ἐξελίσσονται σὲ μιὰ θρησκεία ποὺ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ ἕνα ἀπρόσωπο, ἀρχικὰ, ἀπόλυτο (Μπράχμαν), τὴν ἰδέα τῶν μετενσαρκώσεων καὶ τοῦ κάρμα καὶ μιὰ νέα σωτηριολογικὴ ἀντίληψη, τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν μετενσαρκώσεων καὶ τὴν ἔνωση μὲ τὸ Μπράχμαν. Αὕτῃ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἄσκησιν μεθόδων (γιόγκα) ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ὀριστικὴ ἀπόσπασιν ἀπὸ τὸν κόσμον καθὼς καὶ μιὰ τέτοια ἔνωση. Στὴ βεδικὴ παράδοση, ποὺ συνεχίζει νὰ ὑπάρχει, προστίθεται τώρα ἡ ἀναχωρητικὴ, τὴν ὁποία ἐκπροσωποῦν καὶ ἄλλα ἀσκητικὰ κινήματα, ὅπως ὁ Βουδισμός καὶ ὁ Τζεϊνισμός.

3. Ἡ ἐποχὴ τῶν Ἑπῶν (περ. 500 π.Χ. - περ. 400 μ.Χ.). Στὴ διάρκειά της: α') Δημιουργοῦνται τὰ δύο μεγάλα Ἑπῆ, ἡ *Μαχὰ-μπαράτα* καὶ ἡ *Ραμαγιάνα*. β') Ἐμφανίζεται ὁ θεϊσμός, δηλαδὴ ἡ πίστη ὅτι τὸ Μπράχμαν ἐκδηλώνεται μὲ τὴ μορφή ἑνὸς προσωπικοῦ θεοῦ ποὺ θεωρεῖται ὡς τὸ ὑπέρτατο ὄν. Μ' αὕτῃ τὴ βάση ἀρχίζει ἡ ἀνάπτυξη τῶν δύο μεγαλύτερων θρησκειῶν τοῦ Ἰνδουισμοῦ, τοῦ Σαῖβισμού καὶ τοῦ Βαῖσναβισμού. γ') Ἡ βεδικὴ παράδοση ἀντιδρᾷ στὸ ἀσκητικὸ ρεῦμα υἱοθετώντας τὴ λατρεία τῶν νέων αὐτῶν θεοτήτων, προσλαμβάνοντας τὴν ἀναχώρηση, τὴν ὁποία ὅμως τοποθετεῖ ὡς προσωπικὴ ἐπιλογὴ στὸ τέλος τῆς ζωῆς, τὴν ὁποία χωρίζει σὲ τέσσερις διαδοχικὲς περιόδους. Στὶς τρεῖς πρῶτες πρέπει κανεὶς νὰ μάθει τὶς Βέδες, μετὰ νὰ γίνῃ οἰκογενειάρχης, νὰ ἐπιδιώξῃ κοσμικοὺς στόχους καί, μὲ τὴν τήρηση τῶν κανόνων ποὺ περιέχονται στὴ νταρμικὴ γραμματεία (ἡ ὁποία ἐπίσης ἀναπτύσσεται αὕτῃ τὴν ἐποχῇ) καὶ ποὺ διέπουν ὅλες τὶς ὕψεις τῆς θρησκευτικῆς ἀλλὰ καὶ κοινωνικῆς ζωῆς ποὺ ἀφοροῦν τὴν κάστα (βάρνα), στὴν ὁποία ἀνήκει, καὶ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς (ἄσραμα), στὴν ὁποία βρίσκεται, νὰ

πετύχει μιὰ καλύτερη μετενσάρκωση. Ἀναπτύσσεται ἔτσι μιὰ θρησκευτικότητα ποὺ ἀσκει κυρίως ἡ τάξη τῶν οἰκογενειάρχων καὶ ποὺ ἔχει ἰσχυρὸ κοινωνικὸ χαρακτήρα, ἐφόσον πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἀφοροῦν τὴν ταξικὴ ἱεραρχία, τὴν ὁποία ἐνισχύουν. Ἡ καλύτερη μετενσάρκωση γίνεται ὁ τρόπος σωτηρίας τῶν πολλῶν, ἀφήνοντας τὴν ἔνωση μὲ τὸ Μπράχμαν γιὰ τοὺς λίγους. δ') Στὸ πλαίσιο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Σαϊβισμού καὶ κυρίως τοῦ Βαϊσναβισμού εἰσάγεται ὁ θεὸς ἔρως (μπάκτι) πρὸς τὸν ἀβατάρ τοῦ Βισνοῦ Κρίσνα ὡς μέθοδος σωτηρίας ἐπίσης γιὰ τοὺς πολλοὺς. ε') Ἀναπτύσσεται τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τῆς Σάνκια καὶ Ράτζα γιόγκα. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις πρωταγωνιστοῦν βραχμάνοι ποὺ ἀναδιαμορφώνουν τὸν Ἰνδουισμό υἱοθετώντας καὶ συνθέτοντας, μὲ διάφορους τρόπους, κάποια ἀπὸ τὰ παλιὰ στοιχεῖα μὲ ἐκεῖνα τὰ νέα ποὺ βρίσκουν ὅτι δὲν εἶναι ἐπικίνδυνα γιὰ τὴν τάξη τους, ἐνῶ ταυτόχρονα, κυρίως μὲ τὸ σχῆμα τῶν τεσσάρων περιόδων τῆς ζωῆς, ἀποδυναμώνουν τὴν ἀναχωρητικὴ θρησκευτικότητα, ποὺ βασιζέται στὴν ἄσκηση καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη τὸ ἱερατεῖο. Ἡ νέα σύνθεση ἀποτελεῖ τὸν ὀρθόδοξο Ἰνδουισμό, ποὺ, περιλαμβάνοντας κυρίως τὶς τρεῖς βασικὲς θρησκείες, τὸ σχῆμα βαρνάσραμα ντάρμα, τὸν παραδοσιακὸ τρόπο λατρείας μέσω τῆς θυσίας, τὰ σανσκριτικὰ ὡς γλωσσικὸ μέσο καὶ τὴν ἀναγνώριση τῶν Βεδῶν ὡς ἀποκάλυψης, καθίσταται τὸ κύριο ρεῦμα τοῦ Ἰνδουισμού.

4. Ἡ ἐποχὴ τῶν Πουράνα (περ. 400 μ.Χ. - περ. 600 μ.Χ.). Ἀναπτύσσεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς γραμματείας τῶν Πουράνα, ἔργων λαογραφικοῦ-ἐγκυκλοπαιδικοῦ τύπου, ποὺ περιέχουν καὶ ἀρχαῖο ὕλικό. Ὅπως δείχνουν οἱ Πουράνα, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ συνεχίζεται ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θεϊσμοῦ. Ἡ λατρεία τῶν δύο μεγάλων θεῶν Σίβα καὶ Βισνοῦ κυριαρχεῖ καὶ ἀναπτύσσονται οἱ ἀφηγήσεις ποὺ τοὺς περιβάλλουν. Στὶς Πουράνα περιέχονται ἐπίσης κοσμογονίες, γενεαλογίες, ἡ κλασικὴ θεωρία τοῦ Ἰνδουισμού γιὰ τὸ χρόνο, τὸ κλασικὸ κοσμοεἶδωλο, μέχρι ὁδηγίες γιὰ τὸ χτίσιμο τῶν ναῶν καὶ τὶς τελετές. Καθιερώνεται ἡ λατρεία τύπου πούτζα. Ἐπειδὴ ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ Ἰνδουισμού ὅπως ὑπάρχει μέχρι σήμερα, ἡ περίοδος θεωρεῖται ὡς τὸ διάστημα τῆς διαμόρφωσης τοῦ κλασικοῦ Ἰνδουισμού, δηλαδή τῆς κλασικῆς μορφῆς τοῦ ὀρθόδοξου Ἰνδουισμού.

5. Ἡ μεσαιωνικὴ περίοδος (περ. 600 μ.Χ. - περ. 1800 μ.Χ.). α') Στὶς Πουράνα τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς συνεχίζεται καὶ ὁλοκληρώνεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὀρθόδοξης (πουρανικῆς) μορφῆς τῶν δύο θρησκειῶν, τοῦ Σαϊβισμού καὶ τοῦ Βαϊσναβισμού. β') Στὶς ἀρχές τῆς περιόδου ἀναπτύσσεται ἡ τρίτη μεγάλη θρησκεία τοῦ Ἰνδουισμού, ὁ Σακτισμός, ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ θεά (ντέβι), δηλαδή μιὰ θεὰ ποὺ θεωρεῖται εἴτε ὡς ἡ κύρια προσωπικὴ ἐκδήλωση τοῦ Μπράχμαν εἴτε ὡς ἡ ἐνέργεια τοῦ Σίβα. Διάφορες μορφές τῆς θεᾶς δημιουργοῦνται μὲ διάφορους τρόπους. γ') Ἐμφανίζεται ἡ γραμματεία ποὺ εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «Τάντρα». Πρόκειται γιὰ κείμενα ποὺ θεωροῦνται ὡς προῖον ἀποκάλυψης ἀνώτερης ἀπὸ τὴ Βέδα, τὴν ὁποία ἄλλα συμπεριλαμβάνουν ὡς κατώτερη ἐνῶ ἄλλα τὴν ἀπορρίπτουν. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, εἰσάγουν νέες μεθόδους σωτηρίας, κάποιες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντιβαίνουν στοὺς κανόνες τοῦ ὀρθόδοξου Βραχμανισμού, κυρίως σὲ θέματα ὀρθῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ θεωροῦνται ταμπού, ὅπως τὰ σχετικὰ μὲ τὸ καθαρὸ-ἀκάθαρτο κ.λπ. Τῇ νέᾳ αὐτῇ θρησκευτικότητι εἰσάγουν ὁμάδες πιστῶν μέσα στὶς τρεῖς μεγάλες θρησκείες, τὸν Σαϊβισμό, τὸν Βαϊσναβισμό καὶ τὸν Σακτισμό, δημιουργώντας σὲ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς χωριστὰ ρῆγμα μεταξὺ τῶν ὀρθόδοξων, πουρανικῶν, μορφῶν τους καὶ τῶν ταντρικῶν. Ἔτσι δημιουργεῖται πουρανικὸς καὶ ταντρικὸς Σαϊβισμὸς κ.ο.κ., καὶ συνεπῶς ἓνα ρῆγμα μεταξὺ ὀρθόδοξου καὶ μὴ-ὀρθόδοξου Ἰνδουισμού. δ') Σημειώνεται ἓνα κύμα θρησκευτικότητος τύπου μπάκτι, τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει ὅλη τὴ χώρα σὲ δύο κύματα, ἓνα μεταξὺ 6ου καὶ 12ου αἰῶνα καὶ ἓνα τὸν 13ο. Τῇ μπάκτι ἐκφράζουν ὁμάδες ἐκστατικῶν λατρῶν-ποιητῶν ποὺ δημιουργοῦν ἀνάλογη γραμματεία. ε') Ἐμφανίζονται ἔξι φιλοσοφικὲς σχολές, μεταξὺ τῶν ὁποίων κυρίαρχη εἶναι ἡ Ἀντβάιτα Βεδάντα. στ') Ἡ ἀνέγερση ναῶν ἐπίσης χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, καθὼς καὶ ἡ καθιέρωση τῆς λατρείας τύπου πούτζα, ἡ ὁποία υἱοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς βραχμάνους καὶ ἐπικράτησε στὸν Ἰνδουισμό γενικὰ ἀντὶ γιὰ τὴ βεδικὴ θυσία.

6. Ἡ σύγχρονη περίοδος (1800-σήμερα). Ἡ συνάντηση μὲ τὴ Δύση μέσω τῆς ἀποικιοκρατίας δημιούργησε μεταρρυθμιστικὰ κινήματα ποὺ ἤθελαν νὰ «ἀποκαθάρουν» καὶ νὰ ἐκσυγχρονίσουν τὸν Ἰνδουισμό, ὅπως τὸ Μπράχμο Σαμάττζ καὶ τὸ Ἄρια Σαμάττζ. Ἡ «ἀνακάλυψη» ἐνὸς φιλοσοφικοῦ τύπου Ἰνδουισμού, τῆς Βεδάντα,

δημιουργεί στην ινδική πλευρά τὸν Νεοβεδαντικὸ Ἰνδουισμό καὶ θέτει σὲ κίνηση τὴ συνειδητοποίηση μιᾶς πνευματικῆς ἀνωτερότητας ἀπέναντι στὴ Δύση. Μὲ βάση αὐτὴν ἀρχίζει ἡ ἐπέκταση στὴ Δύση μὲ τὴν ἀποστολὴ Ραμακρίσνα. Ὁ Ἰνδουισμὸς βαθμιαῖα παγκοσμιοποιεῖται. Ἐμφανίζεται ὁ πολιτικὸς ὀργανισμὸς Χιντούτβα, ποὺ διαμορφώνει ἕναν Ἰνδουισμό μὲ κάποια ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, ὅπως τὴ λατρεῖα τῆς ἴδιας τῆς Ἰνδίας ὡς ἐθνικῆς θρησκείας.

2. Ἡ ἀναθεώρηση τοῦ Ἰνδουισμοῦ

Ὅπως ὅλες οἱ ἐπιστῆμες, ἡ ἱστορία τῶν θρησκειῶν προοδεύει μέσα ἀπὸ συνεχεῖς ἀναθεωρήσεις. Νέες ὀπτικές γωνίες, νέες μέθοδοι προσέγγισης, νέοι τρόποι ἐκμετάλλευσης τῶν πηγῶν ἐμφανίζονται συνεχῶς. Νέες, περισσότερες πληροφορίες ρίχνουν διαφορετικὸ ἢ περισσότερο φῶς, ἐνισχύοντας, ἐμπλουτίζοντας ἢ ἀνατρέποντας προηγούμενα δεδομένα καὶ ὁδηγώντας στὴ δημιουργία νέων μοντέλων, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ θρησκειολόγος προσπαθεῖ νὰ πλησιάσει περισσότερο τὸ σκοπὸ του, δηλαδὴ τὴν παραγωγὴ γνώσης ποὺ νὰ ἀποδίδει ὅσο τὸ δυνατόν πιστότερα τὶς πραγματικότητες ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ θρησκεία.

Οἱ ἀναθεωρήσεις μποροῦν νὰ διαιρεθοῦν σὲ δύο εἴδη: ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν ἐμπειρικά, συγκεκριμένα θέματα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ διαφωτίσουν ἐπιστῆμες ὅπως ἡ ἀρχαιολογία, ἡ φιλολογία, ἡ ἱστορία, ἡ κοινωνιολογία κ.λπ., καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν θέματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ θεώρηση μιᾶς θρησκείας ὡς ἐνὸς συνόλου. Αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἀναφερόμαστε μὲ τὸν ὅρο «ἀναθεώρηση τοῦ Ἰνδουισμοῦ» ἀφορᾷ ἀκριβῶς τέτοια θέματα· συγκεκριμένα, ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὸν Ἰνδουισμό ὡς σύνολο, οἱ ὁποῖες, ἐνῶ κυριάρχησαν στὸ παρελθόν, τώρα κρίνονται ὡς προβληματικές.

Τέτοιες ἀπόψεις διαμορφώθηκαν γιὰ διαφόρους λόγους, ποὺ μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς:

α') Λόγω τῆς ἴδιας τῆς φύσης τοῦ Ἰνδουισμοῦ ὡς ἐνὸς συνόλου παραδόσεων ποὺ μποροῦν εἶτε νὰ περιορισθοῦν στὶς θρησκευτικὲς εἶτε νὰ ἐπεκταθοῦν γιὰ ν' ἀγκαλιάσουν κι ἄλλες, πολιτισμικὲς, κοινωνικὲς κ.λπ., ὅποτε νὰ παραχθοῦν διάφορες θεωρήσεις αὐτοῦ τοῦ συνόλου εἶτε ὡς θρησκείας, εἶτε ὡς ἐνὸς ἰδιαίτερου πολιτισμοῦ, εἶτε

ὡς μιᾶς βιοθεωρίας ἢ τρόπου ζωῆς. Ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ τί ἀπὸ ὅλα αὐτὰ εἶναι ὁ Ἰνδουισμὸς ἔχει ἐπανεέλθει. Καί, ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἡ πλευρὰ πού τὸν θεωρεῖ ὡς κάτι εὐρύτερο ἀπὸ μιὰ θρησκεία κερδίζει, τὸ θέμα δὲν ἔχει κλείσει.

β') Λόγω παραδόσεων πού ὄχι μόνο συνυπάρχουν μὲ πολλοὺς τρόπους στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο, ἀλλὰ ἔχουν τόσο κοινὰ στοιχεῖα, ἐπικαλύψεις κ.λπ. ὅσο καὶ διαφορές, καὶ ἔτσι μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν, μὲ βάση τὶς πρῶτες καὶ μὲ διάφορες ἔννοιες, μιὰ θρησκεία, ἐνῶ, μὲ βάση τὶς δεύτερες καὶ ἐπίσης μὲ διάφορες ἔννοιες, πολλές. Ἡ ἀποψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἰνδουισμὸς εἶναι μιὰ θρησκεία ὑπῆρξε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς πολλῶν ἰνδολόγων, πού τόνισαν τὶς διαφορές μεταξὺ τῶν παραδόσεων πού περιλαμβάνει, φτάνοντας νὰ τὶς βλέπουν καὶ ὡς διαφορετικὲς θρησκείες.

1) Λόγω ἱστορικῶν καταστάσεων. Τέτοιες εἶναι: 2) Ἡ ἡγεμονία τῆς Δύσης, πού ὀδήγησε στὸν γνωστὸ «Ὄριενταλισμό», δηλαδή στὸ ἰδεολογικὸ σύμπλεγμα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ὑπερτίμηση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, τῶν ἀξιῶν καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων του, τὴν ὑποτίμηση πολιτισμῶν πού ἔχουν ἄλλες ἀξίες καὶ τὴν ἐπιβολή σ' αὐτοὺς «κατώτερων» χαρακτηριστικῶν, μὲ τὰ ὁποῖα τοὺς ταύτισαν. Ὁ Ἰνδουισμὸς ὑπῆρξε ἐπίσης θύμα αὐτῆς τῆς στάσης, ἐφόσον ἰδωθήκε ὡς εἰδωλοκρατία, ὡς μυστικισμὸς κ.λπ. Πολλὲς ἀπὸ τὶς θεωρήσεις τοῦ Ἰνδουισμοῦ πού κατασκευάστηκαν ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Ὄριενταλισμοῦ θεωροῦνται τώρα προϊόντα ὄχι μόνο προκατάληψης, ἀλλὰ καὶ φαντασίας. 3) Ἡ ἀποικιοκρατία, πού, χρησιμοποιώντας μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸν Ὄριενταλισμό, κατασκεύασε ἀπόψεις γιὰ τὸν Ἰνδουισμὸ ἀποσκοποῦσες στὴ διευκόλυνση ἢ διατήρηση τοῦ καθεστώτος της. 4) Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἰνδίας, οἱ προσπάθειες ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς χώρας πού δανείστηκαν τὶς δυτικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸν Ἰνδουισμὸ καὶ ἐπιχείρησαν νὰ τὸν ἀλλάξουν. Πολιτικὰ ρεύματα ὅπως ὁ ἐθνικισμός, ὁ ὁποῖος τελευταῖα γνωρίζει ἑξάρση. 5) Τὰ διάφορα γυναικεῖα κινήματα, πού ἀφύπνισαν τοὺς ἐρευνητὲς καὶ ὡς πρὸς τὸ τμῆμα πού καταλαμβάνει ἡ γυναικεῖα θρησκευτικὴ δραστηριότητα στὸν Ἰνδουισμό. 6) Ἡ βελτιωμένη θέση ὁμάδων πού, ὅπως οἱ νταλίτ, ἐνῶ πρὶν ἦταν ἄφωνες, τώρα διακηρύσσουν ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Ἰνδουισμοῦ γράφηκε ἀπὸ τὶς ἀνώτερες τάξεις, χωρὶς νὰ περιλαμβάνει καὶ τὸν δικό τους ρόλο καὶ διεκδικοῦν μιὰ νέα συγγραφή.

γ') Διαμορφώθηκαν ακόμη, όχι σε μικρότερο βαθμό, από τις διάφορες, ιστορικά εξαρτημένες, τάσεις που επικρατούν στη θρησκευσιολογία σχετικά με την έννοηση της λεγόμενης «ταυτότητας», δηλαδή με το τί είναι ή θρησκεία γενικά ή μια θρησκεία ειδικά, με ποιούς τρόπους και μέσα πρέπει να προσεγγισθεί, ποιοί την αντιπροσωπεύουν κ.λπ. Συχνά πίσω από αυτές τις τάσεις βρίσκονται φιλοσοφικού χαρακτήρα επιλογές, σχετικές, κυρίως, με το ζήτημα της ταυτότητας. Έπειδή, ως γνωστόν, το «τί είναι» μπορεί να έννοηθεί με πολλούς τρόπους, σ' αυτό το ερώτημα μπορούν να δοθούν πολλές απαντήσεις. Μία από αυτές είναι ή λεγόμενη «ουσιοκρατική». Σύμφωνα μ' αυτή, μια θρησκεία είναι ένα σύνολο από διάφορα στοιχεῖα τὰ ὅποια μπορούν να χωριστούν σε δύο ομάδες, τὰ οὐσιαστικά καὶ τὰ μὴ οὐσιαστικά. Προφανῶς μιὰ τέτοια ἀπάντηση μπορεί νὰ δημιουργήσει τὴ συζήτηση σχετικά με τὸ τί μπορεί νὰ ἐννοεῖται με τὸν ὅρο «οὐσιαστικά». Τί ἀπ' ὅλα τὰ στοιχεῖα πὺ μπορεῖ ν' ἀποτελοῦν μιὰ θρησκεία θὰ θεωρηθεῖ ὡς «οὐσιαστικό», ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐπιλογές πὺ ἐξαρτῶνται, με τὴ σειρά τους, ἀπὸ διαφοροὺς ἄλλους παράγοντες. Γενικά, στὴ σύγχρονη θρησκευσιολογία, ἡ οὐσιοκρατία καὶ οἱ ἐφαρμογές της, δηλαδή τὰ μοντέλα γιὰ τὴν ἀντίληψη τῆς ταυτότητας μιᾶς θρησκείας πὺ κατασκευάζονται με βάση αὐτήν, ἔχουν περιπέσει σὲ δυσμένεια.

Μιὰ ἄλλη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τῆς ταυτότητας μπορεί νὰ εἶναι ἡ ιστορική, δηλαδή ἐκείνη πὺ θεωρεῖ μιὰ θρησκεία ὡς τὸ σύνολο τῶν μεταβολῶν πὺ αὐτὴ ἔχει σημειώσει μέσα στὸ χρόνο. Γενικά στὴ σύγχρονη θρησκευσιολογία αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα ἀπάντηση. Οἱ θρησκείες δὲν εἶναι οὐσίες, ἀμετάβλητες ὀντότητες, ἀλλὰ μᾶλλον διανύσματα πὺ ὑπάρχουν μέσα στὸ χρόνο.

Διάφορες τάσεις στὴ θρησκευσιολογία, προερχόμενες εἴτε ἀπὸ τὴν ἱστορία εἴτε ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, ἔχουν ἐπίσης διαμορφώσει τις ποικίλες προσεγγίσεις στὸ ἐρώτημα τοῦ φορέα τῆς ταυτότητας. Εἶναι αὐτὸς μιὰ διδασκαλία πὺ ὑπάρχει προφορικὰ ἢ πὺ ἔχει κατατεθεῖ σὲ κάποια κείμενα; Ἡ εἶναι μᾶλλον μιὰ πράξη; Εἶναι αὐτὸς ὁ φορέας ἓνα σῶμα ἐκλεκτῶν, ἓνα ἱερατεῖο, μιὰ ἀσκητικὴ παράδοση πὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ λίγους, ἢ εἶναι μᾶλλον οἱ πολλοί; Ἡ σύγχρονη θρησκευσιολογία, ὄντας ἐμπειριοκρατούμενη, ἀντίθετα ἀπὸ παλιότερα πὺ εἶχε ὡς κέντρο τῆς ἐρευνητικῆς της δραστηριότητος κείμενα, κλί-

νει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς πράξης. Ταυτόχρονα, ὄντας ἐπίσης ὀλιστική, σὲ μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τοῦ ἐμπειρισμοῦ τῆς προσπαθεῖ νὰ συμπεριλάβει ὅλα ὅσα ὑπάρχουν – διδασκαλία καὶ πράξη. Ὁ ὀλισμὸς βρίσκεται ἐπίσης στὴ ρίζα τῆς εὐνοίας ποὺ δείχνεται πρὸς τοὺς πολλούς: μιὰ θρησκεία εἶναι αὐτό (ἢ αὐτά) ποὺ κάνουν οἱ πολλοί. Ἡ, μὲ βάση τὴν εὐρύτερη ἐννοια τοῦ ὅλου, αὐτό (ἢ αὐτά) ποὺ κάνουν ὅλοι.

Ἀκολουθώντας τὶς νέες τάσεις τῆς θρησκευτολογίας, ὁ Ἰνδουισμὸς ἔχει ὑποστεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀκριβῶς μιὰν ἀναθεώρηση σχετική μὲ θέματα ποὺ τὸν ἀφοροῦν ὡς σύνολο. Μέσα ἀπὸ κριτικές ἐπανεκτιμήσεις πολλῶν ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν γιὰ τέτοια θέματα ἕως καὶ τὸ πρόσφατο παρελθόν, παράγονται συζητήσεις ποὺ ὀδηγοῦν σὲ καινούργιες ἀντιλήψεις γιὰ τὸ σύνολο τῶν παραδόσεων ποὺ φέρονται μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Τέτοια ἐπανεκτίμηση ἔχει ὑποστεῖ, π.χ., ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἰνδουισμοῦ ὡς μίας θρησκείας, ἐνῶ, σύμφωνα μὲ μιὰ μεγάλη μερίδα ἐπιστημόνων, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὀρθότερα ὡς πολλές· ἡ ἀντίληψή του ὡς, κυρίως, μιᾶς μυστικῆς θρησκείας (δηλαδὴ ὡς ἀνήκουσας στὸν τύπο ἐκεῖνο τῶν θρησκειῶν ποὺ ἔχουν ὡς σκοπὸ τὴν ἔνωση, μέσα ἀπὸ κάποιον εἶδος ἄσκησης, μὲ ὅ,τι θεωροῦν ὡς τὸ ἀπόλυτο) τὴν ὁποία μετέρχονται ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν υἱοθετήσῃ τὸν ἀναχωρητισμὸ, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι κυρίως μιὰ θρησκεία οἰκογενειάρχων ποὺ ὑπηρετεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ ἐγκόσμια θέματα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὑπόσχεται νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ αἷτημα τῶν πολλῶν ὅχι γιὰ ἔνωση μὲ τὸ ἀπόλυτο, ἀλλὰ γιὰ μιὰ καλύτερη μετενσάρκωση· ἡ ἀντίληψή του ὡς μιᾶς φιλοσοφίας, ἔστω καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν μυστικισμὸ, ἐνῶ εἶναι κυρίως θρησκεία λατρείας καὶ τήρησης κανόνων· ἡ ἀντίληψή του μὲ βάση τὴ διδασκαλία κάποιων κειμένων, ἐνῶ, ἀντίθετα, εἶναι κυρίως αὐτὸ ποὺ συνιστᾷ ἡ ἔθιμικὴ πράξη τῶν πιστῶν τῶν παραδόσεων ποὺ τὸν ἀπαρτίζουν· ἡ ἀντίληψή του μὲ βάση τὴ θρησκευτικὴ δραστηριότητα κάποιων ἐκλεκτῶν ομάδων, ὅπως π.χ. οἱ γιόγκι ἢ οἱ διανοούμενοι, ἐνῶ αὕτὴ πρέπει μᾶλλον νὰ γίνῃ μὲ βάση τὴν ἀνάλογη δραστηριότητα τῶν πολλῶν, κ.ο.κ.

Γενικά, ἡ ἀναθεώρηση τοῦ Ἰνδουισμοῦ μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ὡς τὸ σύνολο τῶν διορθωτικῶν κινήσεων ποὺ ἔχουν ὡς σκοπὸ τὴν ἀκύρωση ἀντιλήψεων τοῦ παρελθόντος γι' αὐτὴ τὴ θρησκεία καὶ τὴν ἀντικατάστασή αὐτῶν μὲ ἄλλες, πλησιέστερες στὴν πραγματικό-

τητα. Πρόκειται για μιὰ ἀναθεώρηση ἢ ὁποῖα προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀπήχηση πού εἶχαν στὴ θρησκειολογία (ὅπως καὶ σὲ ἄλλες ἐπιστῆμες) τρία ἰδεολογικὰ ρεύματα. Τὰ δύο πρῶτα ἀποτελοῦν δύο φιλοσοφικῆς καταγωγῆς τάσεις σχετικὰ μὲ τὸ τί εἶναι ἀληθινὸ ἢ πραγματικό, καὶ εἶναι α') ὁ ἐμπειρισμὸς καὶ β') ὁ ὀλισμὸς. Τὸ τρίτο εἶναι γ') ἡ μετα-αποικιοκρατικὴ θεωρία, ἢ ὁποῖα εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὴ μελέτη ὀρισμένων θρησκειῶν πού εἶχαν ἱστορικὴ ἐμπλοκὴ μὲ τὴν ἀποικιοκρατία, ὅπως οἱ θρησκείες τῆς Ἀσίας. Καὶ τὰ τρία ρεύματα, καθένα μὲ τὸν τρόπο του, ἔχει ὡς ἐπιδίωξη τὴν ἀντικατάσταση τοῦ φανταστικοῦ μὲ ὅ,τι αὐτὸ θεωρεῖ ὡς πραγματικὸ Ἰνδουισμό. Περιττεύει νὰ ποῦμε ὅτι, ἐνῶ αὐτὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ δροῦν χωριστά, κατὰ κανόνα συνυπάρχουν, μὲ διαφορὰ στὶς ἐμφάσεις.

Ἡ ἀναθεώρηση τοῦ Ἰνδουισμοῦ ἔχει πραγματοποιηθεῖ μέχρι τώρα σὲ δύο φάσεις: ἡ πρώτη καταλαμβάνεται ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς τάσεις καὶ τὴ θεωρία πού ἀναφέραμε· ἡ δευτέρα ἀπὸ τὴν κριτικὴ πού, σ' ἓναν δεύτερο κύκλο, ἄρχισε κάποια στιγμή νὰ ἀσκεῖται καὶ σ' αὐτά. Στὴ συνέχεια θὰ ἐξετάσουμε λεπτομερέστερα τὴν ἀναθεώρηση, ἐντάσσοντας τὰ θέματα πού τὴν ἀποτελοῦν κάτω ἀπὸ τὰ παρὰπάνω τρία ρεύματα.

2.1. Ἐμπειρισμὸς

Χρησιμοποιοῦμε αὐτὸν τὸν ὅρο ἐπειδὴ, μὲ τὴ γενικότητά του, συμπεριλαμβάνει περισσότερα ἀπὸ τὰ φαινόμενα πού μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν μ' αὐτόν, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν περιορίζονται στὴν «ἐφαρμογὴ» ἑναντι τῆς «θεωρίας», ὅπως αὐτὲς ἐννοοῦνται στὴ γνωστὴ διάζευξη μεταξὺ «θεωρητικῶν» καὶ «ἐφαρμοσμένων» σπουδῶν. Ἀσφαλῶς, μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ '60 ἔχει ὑπάρξει καὶ στὴ θρησκειολογία ἓνα εἶδος περάσματος ἀπὸ τὶς πρῶτες στὶς δεύτερες.⁹

9. «Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '60 ἡ μελέτη τοῦ Ἰνδουισμοῦ ἔχει προχωρήσει σὲ πάρα πολλὰ μέτωπα ταυτόχρονα... Μιὰ ἀδρὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἔχει ὑπάρξει μεταξὺ τῶν “θεωρητικῶν” (pure) καὶ τῶν “ἐφαρμοσμένων” (applied) σπουδῶν, σὲ συμφωνία μὲ τὶς τάσεις στὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς καὶ τὴ μελέτη τῆς θρησκείας γενικῶς. Eric J. Sharpe, σὺν Arvind Sharma (ed.), *The Study of Hinduism*, University of South Carolina Press 2003, σσ. 45-46.

Για τὸν Eric J. Sharpe αὐτὸ σημαίνει τὴν ἄνοδο τῆς μελέτης τοῦ Ἰνδουισμού ἀπὸ τὶς κοινωνιολογικὲς ἐπιστῆμες, μὲ ἀντικείμενο σύγχρονα φαινόμενα, ὅπως οἱ μεταβολὲς τῆς Ἰνδικῆς κοινωνίας ἢ φαινόμενα ὅπως ἡ ἐκκοσμίκευση ἢ ἡ μαρξιστικὴ κριτικὴ τῆς παράδοσης. Θὰ μπορούσε, βέβαια, νὰ προστεθεῖ ἡ ἀνθρωπολογία, ἡ ψυχολογία, οἱ σχέσεις θρησκείας καὶ πολιτικῆς, οἱ σχέσεις θρησκείας καὶ οἰκονομίας κ.ο.κ. Ὡστόσο ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπόρροιες μιᾶς γενικότερης ἀντίληψης, φιλοσοφικοῦ χαρακτήρα, ποὺ ἀφορᾷ τὸ τί εἶναι τὸ πραγματικόν. Για τὸν ἐμπειρισμό, ἀληθινὸ ἢ πραγματικὸ εἶναι τὸ ἀπτό, ὁρατὸ κ.λπ. περιεχόμενο τῶν αἰσθήσεων. Ὅτι ἔχει κάποια, κοντινὴ ἢ μακρινή, σχέση με αὐτὸ τὸ περιεχόμενο εἶναι πιὸ ἀληθινόν, πιὸ πραγματικὸ ἀπὸ ὅ,τι δὲν τὴν ἔχει. Τέτοια σχέση ἔχει καταρχὴν ὅτιδήποτε συγκεκριμένο. Ἐτσι, ἓνα ἀντικείμενο, ἓνα γεγονός, μιὰ πράξη κ.λπ. εἶναι ἀνώτερα μεγέθη ἀπὸ κάτι ἄοριστο καὶ ὄχι ὀρισμένο, κάτι ἐσωτερικὸ καὶ ὄχι ἐξωτερικόν, κ.λπ. Τέτοια μεγέθη θεωροῦνται ὡς πραγματικότητα ἀνώτερης τάξης εἴτε ἀνήκουν στὴν ἱστορία εἴτε βρίσκονται στὸ παρόν. Ὡστόσο, στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ τρόπου σκέψης, τὸ παρόν, ἐφόσον, λόγω τῆς ἀμεσότητάς του, εἶναι πιὸ συγκεκριμένο, καὶ συνεπῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων, βαρύνει πιὸ πολὺ, γίνεται αἰσθητὸ ὡς περισσότερο πραγματικὸ ἀπὸ τὸ παρελθόν.

Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ ἐμπειρισμὸς ἐναντιώνεται σὲ τρία κυρίως πράγματα —καὶ τὰ συναφῆ με αὐτὰ ἢ παρεπόμενά τους—, τὰ ὁποῖα ὑποβαθμίζει στὸ ἐπίπεδο τοῦ λιγότερο πραγματικοῦ καὶ συνεπῶς τὰ περιθωριοποιεῖ: α') στὴ δραστηριότητα τοῦ νοῦ καὶ τὸ περιεχόμενό της, κυρίως τὶς ἔννοιες· β') στὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται μὴ ἐμπειρικὲς πτυχὲς τῆς θρησκείας· ἢ προσπάθεια πέφτει τώρα στὴν ἀποκάλυψη τοῦ περιβάλλοντος, τῆς συνάφειας ποὺ γέννησε αὐτὰ τὰ κείμενα (from the text to the context)· καὶ γ') στὴ λεγόμενη «πνευματικότητα» ἢ «μυστικισμό», δηλαδὴ τὸν τύπο ἐκεῖνο θρησκευτικότητος ποὺ ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ἔνωση με κάποιο ἀπόλυτο. Στὴν ἐποχὴ μας, στὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐμπειρισμοῦ ὀφείλεται, μετὰξὺ ἄλλων (ὅπως π.χ. ἡ ἀπαξίωση τῶν κλασικῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν), ἡ ἔκπτωση τῆς φιλοσοφίας —μιᾶς πνευματικῆς δραστηριότητος ἢ ἐπιστήμης πού, ἐνῶ κρατοῦσε τὰ σκῆπτρα μέχρι τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '70, κατόπιν ἐξέπεσε καὶ περιθωριοποιή-

θηκε— και ἡ ἄνοδος τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς ἱστορίας.

Μιά σειρά πού ἐκφράζει αὐτὴ τὴν τάση εἶναι ἡ γνωστὴ μὲ τὸν τίτλο *Princeton Readings in Religions*, πού ἐξέδωσε στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '90 τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Πρίνστον μὲ σκοπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς πλευρᾶς τῆς «πράξης» (practice) τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν παραδόσεων. Στὸν Πρόλογο τοῦ τόμου πού ἀφορᾷ στὴν Ἰνδία ἡ ἐμπειριοκρατικὴ γραμμὴ, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού τὴν ἀποτελοῦν, καθὼς καὶ ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα αὐτὴ ἀντιδιαστέλλεται, φαίνεται (καὶ δηλώνεται) μὲ σαφήνεια:

Στὸ παρελθόν, τὰ ἀναγνωσματάρια [sourcebooks] πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ φοιτητὲς ἔθεταν τὴν κύρια ἔμφαση στὴ φιλοσοφία καὶ στὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία ἐλιτίστικων ομάδων, σύμφωνα μὲ μιὰ ἀντίληψη κατὰ τὴν ὁποία αὐτὲς θεωροῦνταν ὡς οἱ «κλασικοὶ πολιτισμοὶ» τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ἡ σειρά *Princeton Readings in Religions* προσφέρει μιὰ διαφορετικὴ διαχείριση τῶν κειμένων, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἀντιπροσωπευθεῖ καλύτερα τὸ φάσμα τῶν θρησκευτικῶν πρακτικῶν, μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἔμφαση στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους τὰ κείμενα χρησιμοποιοῦνται σὲ ἀνόμοιες συνάφειες. Ἔτσι, ἡ σειρά περιλαμβάνει τελετουργικὰ ἐγχειρίδια, ἀγιογραφικὰ καὶ αὐτοβιογραφικὰ ἔργα, λαϊκὰ παραμῦθια, ὅπως ἐπίσης καὶ κάποιο ἐθνογραφικὸ ὕλικό. Πολλὰ ἀπὸ τὰ περιλαμβανόμενα ἔργα προέρχονται ἀπὸ λαϊκὲς γλωσσικὲς πηγές. Τὰ ἀναγνώσματα τῆς σειράς εἶναι καινούργια μὲ δύο ἔννοιες: πρῶτον, ἡ πλειονότης τῶν ἔργων πού περιέχονται στοὺς τόμους δὲν ἔχει ποτὲ μεταφρασθεῖ σὲ δυτικὴ γλῶσσα προηγουμένως· δεύτερο... κάθε τόμος προσφέρει τόσο περισσότερο ἐκτεταμένους ὅσο καὶ περισσότερο ἐστιασμένους προοπτικὲς πάνω στὸν πλοῦτο καὶ τὴ διαφορετικότητά τῶν θρησκευτικῶν ἐκφράσεων.¹⁰

Αὐτὸ τὸ κείμενο εἶναι ἓνα πραγματικὸ ἀνθολόγιο τῶν ἰδεῶν πού κυριαρχοῦν στὴ νέα ἀντίληψη τοῦ Ἰνδουισμοῦ. Καὶ αὐτές, ἂν καὶ ἐμφανίζονται ταυτόχρονα, δὲν ἀποτελοῦν κατ' ἀνάγκη μιὰ ἐνότητα. Καταρχήν, βλέπομε ὅτι ὡς πραγματικὸς Ἰνδουισμὸς θεωρεῖται τὸ

10. Donald S. Lopez (ed.), *Religions of India in Practice*, Princeton, N.J.: Princeton University Press 1995, σ. vii.

σύνολο τῶν στοιχείων πού ἀπαριθμήσαμε ὡς χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐμπειρισμοῦ: ὅτιδήποτε πρακτικό, συγκεκριμένο, ὅτιδήποτε ἔχει σχέση μὲ πράξη, μὲ δράση, μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς φορεῖς τῆς θρησκείας. Τὰ κείμενα πού θεωροῦνται ὡς περισσότερο περιγραφικὰ αὐτοῦ πού πραγματικὰ συμβαίνει εἶναι ἐκεῖνα πού περιγράφουν πρακτικὲς δραστηριότητες, ὅπως τελετές, ἢ αὐτὰ πού περιγράφουν ἀνθρώπους, τὶς πραγματικὲς θρησκευτικὲς ζωὲς τοὺς καὶ ὄχι ἀφηρημένες ιδέες. Ἀπὸ τὰ κείμενα, τὸ βλέμμα μετακινεῖται στοὺς ἴδιους τοὺς ἰνδουιστές, σ' ὅ,τι αὐτοὶ κ α ν ο υ ν στὶς διαφορὲς περιστάσεις τῆς θρησκευτικῆς τοὺς ζωῆς.

Στὸ βαθμὸ πού ὁ τονισμὸς πέφτει στὴν πράξη, ἀναπόφευκτα ἓνα μεγάλο μερίδιο ἀπ' αὐτὸν εἰσπράττεται ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν Ἰνδουισμό πού ἀσκοῦν οἱ τάξεις πού μᾶλλον πράττουν παρὰ θεωρητικολογοῦν, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν λαϊκὸ Ἰνδουισμό. Ὡς ἐπέκταση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ἀνάμεσα στὰ πρακτικὰ στοιχεῖα πού ἔρχονται νὰ πάρουν τὴ θέση τῆς φιλοσοφίας, ἓνα μεγάλο ποσοστὸ καταλαμβάνουν στοιχεῖα τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητος. Ἔτσι, ὁ ἐνλόγῳ τόμος περιέχει «ὕμνους τῆς Βεγγάλης πρὸς τὴν Κάλι», «τραγούδια στὴ γλώσσα Ταμίλ πρὸς τὸν θεὸ ὡς παιδί», μιὰ ἱστορία γιὰ τὴ «δύναμη τῶν μάντρα», ὁδηγίες γιὰ τὸ «πῶς νὰ συμμετάσχει κανεὶς στὴν ἀγάπη τοῦ Κρίσνα», «τραγούδια γυναικῶν γιὰ εὐλόωνες περιπτώσεις», μιὰ μυητικὴ τελετὴ, μεθόδους μαντείας γιὰ τὴν πρόβλεψη τοῦ μέλλοντος, ἀλχημικὰ ταντρικὰ κείμενα, τρόπους λατρείας πού χρησιμοποιοῦνται στὴν εὐρύτατα διαδεδομένη θρησκευτικὴ τύπου μπάκτι, δηλαδὴ στὴ θρησκευτικὴ πού συνίσταται στὴν ἐρωτικὴ ἀφοσίωση πρὸς κάποια θεότητα, ὅπως ὕμνους στὸ θεῖο ὄνομα, τελετές καὶ ὁδηγίες γιὰ τὸν τρόπο πού πρέπει νὰ τελεσθοῦν, ἱστορίες γιὰ τὴ δύναμη τῶν μάντρα, ἐγκαίνια ναῶν, βίους ἀγίων καὶ ἐποικοδομητικὲς ἱστορίες, λαϊκοὺς μύθους κ.λπ.

Ἡ ἐναντίωση στὴ θρησκεία τῶν περιορισμένων ἐλίτ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν παραπάνω τόμο δὲν ὑπάρχει κανένα κείμενο ἢ εἰδικὸ κεφάλαιο ἀφιερωμένο στὴ φιλοσοφικὴ διάσταση τοῦ Ἰνδουισμοῦ, ἀλλὰ οὔτε κἀν στὴ γιόγκα – πού ἀποτελεῖ τὴν ὁδὸ κάποιων λίγων, ἀπὸ τὴ μιά, ἀλλά, καὶ παρὰ τὸν πρακτικὸ χαρακτήρα της, τουλάχιστον ὡς πρὸς κάποιες μορφές της, μιὰ «πνευματικὴ» ἐνασχόληση, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἀντίθετα, περιγράφεται ἡ θρησκευτι-

κότητα τοῦ μὴ ἀσκητικοῦ πληθυσμοῦ, τοῦ καθημερινοῦ, οἰκογενειάρχη κ.λπ., Ἰνδουιστῆ. Θὰ μπορούσαν βέβαια νὰ προστεθοῦν οἱ διαβατήριες, οἰκογενειακὲς τελετές (samskara), τὰ προσκυνήματα, τὰ τάματα καὶ οἱ τρόποι ἐκπλήρωσής τους, ἡ δραματοποιία τῶν ἱστοριῶν τῶν θεῶν ἀπὸ θιάσους τοῦ δρόμου ἀλλὰ καὶ τηλεοπτικὰ κανάλια σὲ σίριαλ ποὺ παρακολουθοῦν ἑκατομμύρια, οἱ ἀφίσες μὲ τὶς εἰκόνες τους ἢ μὲ εἰκόνες ἀγίων, ποὺ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους σὲ κάθε γωνία, τὰ φυλαχτὰ κ.λπ. Ὁ λαϊκὸς Ἰνδουισμὸς εἶναι τόσο ἀπέραντος, ὅσο καὶ τὸ σύνολο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τεράστιο μέρος.

Ἡ μετάθεση τῆς προσοχῆς ἀπὸ τὴ φιλοσοφία στὴ θρησκεία καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα σὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴν πράξη, ποὺ χαρακτηρίζει ὅλη τὴ σύγχρονη θρησκευσιολογία, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἰδεαλιστικοῦ, ἀποκαθαρμένου ἀπὸ μὴ διανοητικὰ στοιχεῖα Ἰνδουισμοῦ μὲ τὸν Ἰνδουισμό ὅπως τὸν ἄσκησε στὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας του ὁ Ἰνδικὸς λαός: ὡς ἓνα σύνολο θρησκευτικῶν παραδόσεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ μεγαλύτερες ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότερες ἔχουν ὡς κέντρο τοὺς θεοὺς ποὺ συνδυάζουν τὴν ἀπολυτότητα μὲ τὸν προσωπικὸ χαρακτήρα: ὡς θρησκευτικὲς παραδόσεις μὲ τὶς γιορτές τους, τὶς τελετές τους, τὴ λατρεία τους, τὴν ἠθική τους, τὶς καθημερινὲς συμπεριφορές τους: ὡς θρησκευτικὲς παραδόσεις ποὺ δὲν εἶναι ἀπομονωμένες σὲ κάποια ἄχρονη διάσταση, ἀλλὰ ὑπάρχουν ὡς τμήματα τῆς ἱστορίας, μεταβαλλόμενες μαζὶ μὲ αὐτήν, ποὺ βρίσκονται σὲ σχέση μὲ τὰ διάφορα μεγέθη τοῦ γύρω κόσμου, ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ θέτει ἡ κάθε ἐποχὴ καὶ δίνουν τὶς ἀπαντήσεις τους σὲ αὐτά.

Μιὰ ματιὰ στοὺς τίτλους τῆς σύγχρονης, σχετικῆς βιβλιογραφίας τὸ ἐπαληθεύει: οἱ θεοί, ἡ ἱστορικὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τους, ἡ εἰκονογραφία τους, τὸ τελετουργικὸ τῆς λατρείας τους, οἱ ἀμέτρητες διαλογιστικὲς τεχνικὲς, τὰ πολλὰ συστήματα τῆς γιόγκα, οἱ διάφοροι (ὄχι μόνο οἱ «εὐγενεῖς») στόχοι ποὺ ὑπηρετοῦν: ἡ λειτουργία τῆς θρησκείας στοὺς σημαντικοὺς σταθμοὺς τῆς ζωῆς: ἡ λειτουργία τῆς στὴν Ἰνδικὴ κοινωνία: ζητήματα ὅπως αὐτά, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸ σύστημα τῶν καστῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ οἰκονομικὰ τῶν ναῶν: ἡ Ἰνδουιστικὴ ἠθικὴ καὶ πῶς αὐτὴ διαχειρίζεται σύγχρονα ζητήματα, ὅπως ἡ εὐθανασία, οἱ ἐκτρώσεις, ἡ αὐτοκτονία. Ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν κινήματων ὅπως ὁ φεμινισμὸς, τὸ παραμελημένο ζή-

τημα τῆς θέσης τῶν γυναικῶν σὲ μιὰ ἀνδροκρατούμενη θρησκεία, ὅπως ὑπῆρξε (καὶ ὅπως παραμένει) ὁ Ἰνδουισμός, ἐμπλουτίζεται μὲ ὅλο καὶ περισσότερη βιβλιογραφία. Οἱ σύγχρονες εἰσαγωγὲς στὸν Ἰνδουισμό δὲν παραλείπουν, κατὰ κανόνα, νὰ ἀναφερθοῦν στὴ θέση τῆς γυναικας σ' αὐτόν, στὴν ἱστορία ἢ σήμερα· νέες ἔρευνες γιὰ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς, ποὺ ἀποσαφηνίζουν πολλὰ ἕως σήμερα σκοτεινὰ σημεῖα αὐτῆς τῆς θρησκείας, βλέπουν συνεχῶς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος· μεγάλο μέρος τῆς σύγχρονης ἔρευνας καταλαμβάνει ἐπίσης ἡ μελέτη τῶν «συναντήσεων» τοῦ Ἰνδουισμοῦ μὲ ἄλλα μεγέθη: πῶς ἔγινε, πῶς ἀναπτύχθηκε, τί ἀποτελέσματα εἶχε γιὰ τὸν Ἰνδουισμό ἢ συνάντηση μὲ τὸ Ἰσλάμ, μὲ τὸν Χριστιανισμό, μὲ τὶς ἀποικιοκρατικὲς δυνάμεις, μὲ τὴ δυτικὴ ἐπιστήμη κ.ο.κ. – αὐτὰ εἶναι τὰ θέματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν σύγχρονο ἐρευνητή.

Στὸ πλαίσιο τοῦ ἐμπειρισμοῦ, τὸ παρόν, ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν ζωντανὸ Ἰνδουισμό, καταλαμβάνει ἐπίσης ὅλο καὶ περισσότερο χῶρο μέσα σὲ αὐτήν: ὅλα τὰ παραπάνω θέματα, ὅπως αὐτὰ ὑπάρχουν στὴ σύγχρονη ἐποχή, τὰ ἴδια σὲ σχέση μὲ τὴν πολιτική, μὲ τὴν οἰκονομία, μὲ τὴν παγκοσμιοποίηση, ἢ συνάντηση τοῦ Ἰνδουισμοῦ μὲ τὴ νεωτερικότητα, οἱ ἀντιδράσεις του σὲ αὐτήν, οἱ λύσεις ποὺ δίνει ὁ Ἰνδουισμός σὲ σύγχρονα ζητήματα ὅπως ἡ εὐθανασία ἢ ἡ καταστροφή τοῦ περιβάλλοντος, οἱ μεταβολὲς ποὺ ἐπιφέρει στὴν παράδοση ἢ διασπορά, ὅπως ἡ ἐπαφὴ τῶν μεταναστών μὲ ξένες κοινωνίες, ἢ ὅποια ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία νέων μορφωμάτων τοῦ Ἰνδουισμοῦ κ.λπ. – ὅλα αὐτὰ συμπληρώνουν τὴ σύγχρονη θεματολογία.

Ἀλλά, ὅπως τονίσαμε, ἐπίσης ἡ ἔμφαση στὴν ἱστορία, ὡς τῆς συγκεκριμένης ἀλήθειας ποὺ ὑπῆρξε στὸ παρελθόν, εἶναι στοιχεῖο τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Ἔτσι, οἱ ἱστορικὲς μελέτες ἐπίσης ἀνθοῦν. Ἡ ἰδέα τῆς ἱστορίας μιᾶς θρησκείας, στὴν περίπτωσή αὐτὴ τοῦ Ἰνδουισμοῦ, ὡς μέρους ἀναπόσπαστου τῆς γενικότερης ἱστορίας, καὶ συνεπῶς ὡς ὑποκείμενου στὴ διαμόρφωση ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ παράγοντες ὅπως ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ, εἶναι ἐμφανὲς καὶ ἐδῶ. Ἐπιστῆμες βοηθητικὲς τῆς ἱστορίας, ὅπως ἡ φιλολογία, ἡ γλωσσολογία, ἡ ἐθνολογία, ἀλλὰ καὶ ἡ γενετικὴ κ.ἄ., ἐνολίγοις κάθε ἐπιστήμῃ ποὺ μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν περιγραφὴ τοῦ συγκεκριμένου, ἐπίσης ἀναπτύσσονται, οἱ πρῶτες μὲ ἓναν τρόπο ποὺ θυμίζει

τῇ χρυσῇ ἐποχῇ τῶν Ἰνδικῶν σπουδῶν, μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ., ποὺ τὴν κοσμοῦν οἱ γίγαντες τῶν διαφορῶν κλάδων τῆς Ἰνδολογίας.

Στὸ πλαίσιο τῆς στροφῆς πρὸς τὸ συγκεκριμένο, ἀνοοῦν ἐπίσης οἱ μελέτες τῆς τέχνης. Ξαφνικὰ οἱ Ἰνδολόγοι ἀνακάλυψαν ὅτι πέρα ἀπὸ τὰ κείμενα ὑπάρχουν καὶ ἄλλα «κείμενα», τὰ ἔργα τέχνης, ποὺ μὲ τὴ δική τους, εἰκαστικὴ γλώσσα μεταδίδουν κάθε λογῆς πληροφορίες.¹¹

Τέλος, τὸ θέμα τῆς θέσης τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, ποὺ ἔχει ἀνέβει γενικὰ στὴ θρησκαιολογία, ἔχει προσελκύσει τὴν προσοχὴ καὶ τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Ἰνδουισμοῦ. Τὸ σῶμα στὶς διάφορες Ἰνδουιστικὲς παραδόσεις, στὶς Βέδες, στὸν Ταντρισμὸ κ.λπ., εἶναι πλέον ἀντικείμενο μελέτης πολλῶν ἐρευνητῶν.

Ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχέση μὲ τὴν πράξη, ἡ συμπερίληψη ὅλων αὐτῶν τῶν ἐμπειρικῶν πλευρῶν τοῦ Ἰνδουισμοῦ, καθὼς καὶ ἄλλων, ἕως πρόσφατα περιφρονημένων, ὀφείλεται ἐπίσης στὴν ἀναθεώρηση τοῦ Ἰνδουισμοῦ μὲ βάση τὸν ὀλισμὸ.

2.2. Ὀλισμός

Ἐνας ἄλλος τονισμός, μέσα στοὺς πολλοὺς ποὺ διακρίνομε στὸ κείμενο τοῦ παραπάνω Προλόγου, εἶναι ὅτι ὁ Ἰνδουισμὸς εἶναι ἐπίσης τὸ σ ὕ ν ο λ ο τῶν διαφορετικῶν παραδόσεων ποὺ τὸν ἀποτελοῦν. Πρόκειται γιὰ μιὰν ἀντίληψη προερχόμενη ἀπὸ τὴν τάση τοῦ ὀλισμοῦ ἡ ὁποία χαρακτηρίζει πολλὰ ἰδεολογικά, φιλοσοφικά καὶ θρησκευτικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς μας. Αὐτὴ ἡ τάση στρατεύεται ἐναντίον κάθε μορφῆς ἀποσπασματικότητας ἢ μερικότητας. Ἔτσι,

11. «Μετὰ ἀπὸ δεκαετίες προσκόλλησης στὰ κείμενα, ἡ μελέτη τοῦ Ἰνδουισμοῦ ἔχει προσλάβει μιὰ “στροφὴ πρὸς τὸ ὁρώμενο [visual turn]”, ἡ ὁποία ξεδιπλώνεται προσφέροντας ἕναν πολὺ εὐρύτερο χάρτη ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ κρατοῦσαν στὰ χέρια τους οἱ παλιότεροι ἐρευνητές. Ἐπιστήμονες ποὺ ἔφαχναν γιὰ χειρόγραφα στὴν Ἰνδία ἀφυπνίστηκαν ξαφνικὰ ὡς πρὸς τὴν πανταχοῦ παρουσία παριστάμενων παραδόσεων [performed traditions] καὶ ὁρώμενων κειμένων [visual texts], ποὺ μιλοῦν πέρα ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς διαλέκτου, σὲ ὅλους ὅσους ἔχουν μάτια νὰ δοῦν». Jessica Frazer, «Art and Aesthetics in Hindu Culture», *The Journal of Hindu Studies* 2010/3, σ. 1.

άν και, όπως ήδη σημειώσαμε, ιστορικοί λόγοι έφεραν στο προσκήνιο προηγουμένως μη εύνοούμενες κοινωνικές ομάδες, όπως καταπιεσμένες κάστες ή τες γυναίκες τής 'Ινδίας, ή τάση για συμπερίληψη τών πάντων έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στην ανάδυσή τους από το ήμίφως στο φως. 'Αποτέλεσμα είναι ή ανάπτυξη τών λεγόμενων «μελετών τών ύποδεέστερων ομάδων» (subaltern studies), καθώς και τών «μελετών του φύλου» (gender studies).¹² 'Η τάση συμπερίληψης όλων τών διαφορετικών στοιχείων ευνόησε επίσης τες μελέτες τών τοπικών παραδόσεων.

Ωστόσο, ή τάση για μελέτη όλων τών όψεων του 'Ινδουισμού δέν επιβραβεύεται πάντα. Πρέπει εδώ να αναφέρομε την περίπτωση δλώξης του έργου τής Wendy Doniger O'Flaherty *The Hindus. An Alternative History*, New York: The Penguin Press 2009, το οποίο, αφού κατηγορήθηκε ότι προσβάλλει διάφορες όψεις αὐτῆς τής θρησκείας, μετά από καταδικαστική απόφαση αποσύρθηκε από την κυκλοφορία, ξεσηκώνοντας βέβαια θύελλα διαμαρτυριών για την καταπίεση τής ελευθερίας τής έρευνας. 'Η ένλόγω συγγραφέας (πού έχει διακριθεῖ για την τεράστια προσφορά της στις ινδολογικές σπουδές) χρησιμοποιεῖ (κυρίως στα έργα που ασχολεῖται με τή συγκριτική μυθολογία) κατά κανόνα τή φροϊδική ανάλυση προκειμένου να προσεγγίσει βαθύτερα στρώματα του ινδικού μύθου, πράγμα που έχει προκαλέσει τή διαμαρτυρία πολλών 'Ινδών. Σέ κάποιες περιπτώσεις ή κριτική έναντίον της αποτελεί έκπεφρασμένα μέρος μιᾶς γενικότερης αντίδρασης κατά τής ένασχόλησης Δυτικών επιστημόνων με ινδικά θέματα.

'Η αποσπασματικότητα μπορεί να έχει πολλές μορφές. 'Η ουσιοκρατία (essentialism), δηλαδή ή αναγωγή μιᾶς πολλαπλῆς πραγματικότητας σε ένα από τὰ στοιχεῖα της που με διάφορα κριτήρια θεωρεῖται κεντρικό, και ή συνακόλουθη ταύτιση αὐτῆς τής πραγματικότητας με αὐτό, είναι μιὰ τέτοια μορφή.

12. Arvind Sharma, «Method in the Study of Hinduism», Arvind Sharma (ed.), *The Study of Hinduism*, σ. 58. Εισηγητής αὐτῶν τών μελετῶν υπῆρξε ὁ Ranjit Guha, του οποίου οἱ έρευνες έχουν συγκεντρωθεῖ στο *Subaltern Studies: Writings on South Asian History and Society*, Delhi: Oxford University Press 1982-89.